तमेव दशरथं वर्णयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधूसंगीतगोष्ठीमुखे
येनाद्यः पितृमान्पुमान्वसुमती येनैव राजन्वती ।
इन्द्रः संगरसंकटेषु विजहौ वीरस्य यस्योन्मुख-
प्रेङ्खत्स्यन्दनकेतनाम्बरदशासंदर्शनाद्दुर्दशाम् ॥ १०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दानक्षात्रोद्भवा समाख्या सुरवधूनां देवताश्रीणां संगीतगोष्ठी संगीतप्रस्तावस्तस्या मुखं प्रारम्भः । स एव मुखं वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्मिन् । 'मुखं प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे' इति नानार्थरत्नमाला । तिलकायते तिलको भूषण-विशेषश्च स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत एव वर्णनयोग्यो भ-वतीत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकः । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा येन दशरथेन आद्यः पुमान्पुराणपुरुषो विष्णुः पितास्यास्तीति पितृमान् । अभूदिति शेषः । श्रीरामरूपेणास्य तद्गर्भसंभूतत्वादिति भावः । एतेनास्य महाभाग्यसंपत्तिः सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकारार्थः । वसुमती पृथिवी सुराजा अस्या अस्तीति राज-न्वती सुराज्ञी अभूत् । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्' इत्यमरः । राजन्वान्सौराज्यनिपातना-त्साधुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । तथा यस्य वीरस्य दशरथस्योन्मुखमभिमुखं यथा तथा प्रेङ्खन्त्यो वायुवशाचलन्त्यो याः स्यन्दनकेतनाम्बरदशा रथनिबद्धध्वजपताकाञ्चलानि तासां संदर्शनात्सम्यग्दर्शनाद्धेतोः । 'वर्त्यवस्थांशुकांशेषु दशा' इति रत्नमाला । इन्द-तीतीन्द्रः । 'इदि परमैश्वर्ये' । परमैश्वर्यसंपन्नः पाकशासनः । 'उपेन्द्र—'इत्यादिना औणादिको रप्रत्ययः । संगरसंकटेषु देवासुरयुद्धसंमर्देषु । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्य-मरः । दुर्दशां दुरवस्थां विजहौ तत्याज । इन्द्रस्याप्याशास्यपौरुष इति भावः । सोऽयं दशरथो मिथिलामगमदिति पूर्वेण संबन्धः । तिलकायत इत्यत्र लुप्तोपमा । सा चोक्तरूप-केण संकीर्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

जनकः[1] स्वकनीयांसमाजुहाव कुशध्वजम् ।
हत्वा युधि सुधन्वानं सांकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनको राजा स्वस्य कनीयांसम् । अनुजमित्यर्थः । 'जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः' इत्यमरः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्क-नादेशः । तथा युधि युद्धे सुधन्वानं नाम राजानं हत्वा सांकाश्ये सांकाश्याख्ये सुधन्व-पट्टणे स्थापितं प्रतिष्ठितं कुशध्वजमाजुहाव । तत्पुत्र्योरपि विवाहमहोत्सवं कर्तुमाकार-यामासेत्यर्थः ॥

---

१. 'ततः । जनकः' इति पाठः.

तदनु ताभ्यामभ्यर्चितः सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणां गोदानमङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं ताभ्यां जनककुशध्वजाभ्यामभ्यर्चितो यथार्हं पूजितः सपुरोहितः सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्समये पुत्राणां श्रीरामादिनां चतुर्णां कुमाराणां गोदानमेव मङ्गलं निर्वर्तयामास । विवाहदीक्षाङ्गत्वेन कृतवानित्यर्थः । 'गोर्नादित्ये वलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥' इति । 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीतां तातादेशेन राघवः ।
आम्नायशासनेनार्चां यजमानादिवानलः ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । रघोर्गोत्रापत्यं पुमान्राघवः श्रीरामस्तातस्य पितुर्दशरथस्यादेशेनाज्ञया । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । जनकाद्दातुः सीतामनलो हुताशन आम्नायशासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्गृहस्थात् । यजतेस्ताच्छील्ये शानच् । 'आने मुक्' इति मुगागमः । अर्चां होमादिसत्क्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणीतवानित्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमालंकारः ॥

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतदद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

गुणमनिमिषचापे कंचिदारोप्य सीतां
कुशिकतनयवाक्यादग्रहीद्रामभद्रः ।
तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते
निहितबहुगुणः सन्नूर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । रामभद्रः श्रीरामः । अत्र भद्रशब्दप्रयोगः सकलकल्याणस्वरूपत्वाद्विवाहकर्मदीक्षितत्वाच्चेत्यवगन्तव्यम् । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । कुशिकतनयवाक्याद्विश्वामित्रवचनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवाः । पचाद्यच् । तेषां चापे । मूर्तत्वान्निक्षेपणार्हे इति भावः । कंचिदेकं गुणं मौर्वीम् । वियादिष्वेकतमं गुणं चेति गम्यते । आरोप्य निक्षिप्य सीतामग्रहीद्गृहीतवान् । तदनु सीताग्रहणानन्तरं तस्य श्रीरामस्य अनु पश्चाज्जन्म यस्यानुजन्मा लक्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य

जनकस्य चित्ते । अमूर्तत्वान्निक्षेपणानर्हेऽपीति भावः । निहिताः परयोगं विनैव निक्षिप्ता बहवोऽनेके गुणा विद्याविनयादयो मौर्व्यश्च येन स तथोक्तः सन् । ऊर्मिलां जनकस्यौरसीं कन्याममग्रहीत् । उक्तरीत्या श्रीरामस्य सीताग्रहणं युक्तम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्चर्यमित्यर्थः । दुरारोपहरचापारोपणादमानुषवीर्यवत्तां निरीक्ष्य जनकः श्रीरामाय सीतां वीर्यशुल्कं ददौ । वीर्यविनयादिसकलसद्गुणसंपन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणायोर्मिलामिति परमार्थः । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषः । भिन्नोदरत्वात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रसापत्न्यपरनारीसुतेषु च । विवाहोपनयज्ञादौ न भवेत्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्भरसत्वादिसंध्यादिविद्यादिविनयादिषु ॥' इति विश्वः । अत्रोपमानाच्छ्रीरामादुपमेयस्य लक्ष्मणस्याधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकालंकारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स उच्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषानुप्राणित इति संकरः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगतः ।
माण्डवीश्रुतिकीर्तिभ्यामभूतां गृहमेधिनौ ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तरं भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य जनकानुजस्य नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तसिः । 'नियोजितौ' इति पाठे कुशध्वजेन नियोजितौ मदीयं कन्याद्वयं यथायोग्यं प्रतिगृह्यतामिति नियोजितौ सन्तौ । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां गृहमेधिनौ गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्याख्ये कुशध्वजपुत्र्यौ क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तौ इत्यर्थः । गृहैर्दारैर्मेधेते संगच्छेते इति गृहमेधिनौ । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणीगृहाः' इति हलायुधश्च । 'मेधृ संगमे' इति धातोर्णिनिः ॥

अथ दशरथः तनयैः[1] सह कृतविवाहैर्विदेहेभ्यः प्रतिनिवर्तमानो संवर्तसमयसमुज्जृम्भितहुतवहदुःसहरोषं[2] भीषणदुर्वारपराक्रमं[3] क्षत्रवर्गगर्वसर्वंकषपरश्वधधाराधीनरुधिरधाराकल्पितपितृतर्पणं[4] दर्पवतामग्रेसरमुग्रप्रतापिनं[5] तपःसमुचितवल्कलवसानमपि[6] वासनावशादनतिपरिमुषितयुद्धश्रद्धं[7] मध्येमार्गं भार्गवं मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अथ तनयविवाहानन्तरं दशरथः कृतविवाहैर्विहितपरिणयैः । नवोढासंगतैरित्यर्थः । तनयैः सह रामादिभिः साकं विदेहेभ्यो जनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तन्सन् । संवर्तसमये प्रलयकाले । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो जाज्वल्यमानो यो हुतवहोऽग्निस्तद्वद्दुः-

---

१. 'स्वतनयैः' इति पाठः. २. 'दुर्निमित्तदृश्यमानान्तरक्षः संवर्त' इति पाठः. ३. दुःसहरोषभीषणम्' इति पाठः. ४. 'परिकल्पित' इति पाठः. ५. 'समुदग्रप्रतापम्' इति पाठः ६. 'वल्कलमयवसनं वसानम्' इति पाठः. ७. 'अन्विष्टरामभद्रम्' इति पाठः.

सहः सोढुमशक्यो रोषो यस्य तम्। अत एव भीषणो भयंकरो दुर्वारो निवारितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबलं यस्य तम्। भीषणेत्यत्र 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति षुक्। तथा क्षत्रवर्गस्य क्षत्रियनिवहस्य गर्वसर्वंकषाहंकारनिरासका या परश्वधधारा। 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः। तदधीना तदायत्ता। तन्निष्पादितेति यावत्। या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्तया कल्पितमनुष्ठितं पितृतर्पणं येन तं तथोक्तम्। सप्रतिज्ञं त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियान्निजकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरेण पितृनिवापाञ्जलिं कृतवन्तमित्यर्थः। सर्वंकषेत्यत्र 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु—' इति खच्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषद्—'इत्यादिना मुमागमः। दर्पः शौर्यादिमदस्तद्वतामग्रेसरम्। अतिमदोद्धतमित्यर्थः। उग्रप्रतापिनम्। आज्ञादण्डप्रतिज्ञादण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थः। यद्यपि 'न कर्मधारयान्मतुप्' इति कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययो नोपपद्यते, तथाप्यनुद्वेगकरत्वात्सर्वधनी सर्वकेशीत्यादिवन्मत्वर्थीये इनिर्वोढव्यः। तथा तपःसमुचितं तपश्चर्यानुकूलं वल्कलं वृक्षत्वङ्निर्मितवस्त्रं वसानमाच्छादयन्तम्। 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच्। तथापि वासनावशात्क्षत्रियक्षेत्रसंजननवशादनतिपरिमुषिता अत्यन्तानपहृता युद्धश्रद्धा युद्धादरो यस्य तम्। 'इदं ब्राह्यमिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि' इति वचनादिति भावः। मुनिं मननशीलं भृगुवंशोद्भवं भार्गवं रामं जामदग्न्यं मध्येमार्गम्। 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः। तत्सन्नियोगादेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्याद्राक्षीद्दृष्टवान्। दृशेर्लुङि 'इरितो वा' इति विकल्पात् अङ्भावपक्षे सिचि वृद्धिः। 'न दृशः' इति क्सादेशाभावः॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभिः सह[1] विधाय सपर्यामार्यशील[2] कुशलमिति।

अप्राक्षीदिति। तस्य भार्गवस्य निरीक्षणादेव। न तु व्यापारादित्येवकारार्थः। प्रक्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभिः सह वसिष्ठादिमहर्षिभिः साकं सपर्यां पूजाम्। 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः। विधाय कृत्वा। अवश्यकर्तव्यत्वात्कालोचितत्वाच्चेति भावः। हे आर्यशील सत्स्वभावसंपन्नेति भयभक्तिभ्यामामन्त्रणम्। कुशलमिति काकुः। इत्यप्राक्षीत्पृष्टवान्। 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति स्मरणात्। दर्शनसमुच्चयार्थकश्चशब्दः। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथवाणीं तामशृण्वन्प्रसन्नां
भृगुपतिरिदमूचे प्रश्रितं[3] रामभद्रम्।
अवजिगमिषुरासं जीर्णचापात्तकीर्ते-
रविदितपरशोस्ते दोर्मदं कार्मुकेऽस्मिन्॥ १११ ॥

---

१. 'समम्' इति पाठः. २. 'आर्यशीलः कुशलमन्वयुङ्क्त' इति पाठः. ३. 'प्रस्थितम्' इति पाठः.

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृगुपतिर्भार्गवरामः प्रसन्नां प्रसादगुणसंपन्नाम्। श्राव्यामित्यर्थः । तां पूर्वोक्तां दशरथस्य वाणीमशृण्वन्ननादरादनाकर्णयन्प्रश्रितं ब्राह्मणोऽयमिति विनयप्रह्वं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूच उक्तवान् । किं तद्वचनमत आह— अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तकीर्तेः संप्राप्तयशस इति सावहेलनवचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजायुधप्रभावस्येति भयोत्पादनवचनम् । येन परशुना त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रिया विदारिता इति भावः । ते तव दोर्मदं भुजदर्पमस्मिन्वैष्णवे कार्मुके । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । 'कर्मण उकञ्' इति उकप्रत्ययः । तस्मिन्नवजिगमिषुर्ज्ञातुमिच्छुरासमभवम् । गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । शिथिलतरहरचापस्य किं नमनेन भङ्गेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं ज्ञातुमिच्छामीत्युक्तवानित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षीदित्यत आह—

आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र
संधाय बाणमवधार्य तपोधनत्वम् ।
तज्जीवितस्य दयमानमना मनीषी
संभूतघोरसमराद्विरराम रामः ॥ ११२ ॥

आदायेति । मनस ईषी मनीषी विवेकसंपन्नः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थे इनिः । रामस्तद्भार्गवकार्मुकमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुणं सज्यं विधाय कृत्वा । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । तत्र कार्मुके बाणं शरं संधाय योजयित्वा । ततस्तपोधनत्वमवधार्य । अयं तपस्वी ब्राह्मणोऽवध्य इति निर्धार्येत्यर्थः । अत एव तज्जीवितस्य भार्गवरामप्राणधारणं प्रतीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । दयमानं ताच्छील्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्तः सन् । संभूतघोरसमरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत् । 'जुगुप्साविराम–'इत्यादिना पञ्चमी । उक्तरीत्या चापारोपणाद्याडम्बरमेव कृतवान् । 'न ब्राह्मणो हन्तव्यः' इति न्यायेन युद्धं न कृतवानित्यर्थः । नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिनो निजभुजबलमेव पश्यन्तीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तावुभा च भृगुवंशसंभवौ
चापदण्डजमदग्निसंभवौ ।
प्रह्वभावमवलम्ब्य केवलं
राघवार्पितगुणौ बभूवतुः ॥ ११३ ॥

ताविति । किंचेति चार्थः । भृगुवंशौ भृगुमुनिवेणू संभवः कारणं ययोस्तौ । तज्ज-

---

१. 'अवधाय' इति पाठः. २. 'तज्जीविताय' इति पाठः.